

HALİFE ME'MUN VE HADİSCİLERLE OLAN MÜNASEBETLERİ

— I —

Dr. Talat SAKALLI*

İslam tarihinde «mihne**dönemi» diye bilinen bir dönem vardır. Bu dönem içinde başta hadisciler olmak üzere bir çok alim «Kur'ân'ın mahluk olduğu fikrini» kabul etmedikleri için sorguya çekilmiş, hatta işkence ve eziyet görmüşlerdir. Bu dönemi başlatan da Abbasi Halifelerinden Abdullah b. el-Me'mun b. el-Hârûn er-Reşid (198/813-218/833)dir. Bu halife siyaset sahasında olduğu kadar, ilmi sahada da maharet sahibi idi. O ilim ve zekasıyla kendisini devrinde herkese kabul ettirmiş, İslam bilginlerini eski Yunan ve diğer milletlerin ilim ve felsefeleri ile, tercümelemler kanalıyla tanıştırmakla kalmayıp, aynı zamanda hür bir tartışma sahası meydana getirmiştir. Buna mukabil Mu'tezile mezhebini resmî mezhep haline getirmek için çalışan, bütün bunlardan da öte, iç isyanların oldukça, yoğun olduğu bir dönemde hüküm süren Me'mun, İslam tarihinde iz bırakan ilmi ve fikri faaliyetlerinin yanında, hadisle ilgisi dolayısıyla da, halifeler arasında dikkat çekmiştir.

Biz mihne dönemini başlatan bu halifeyi, hadis ve hadiscilerle olan münasebeti yönüyle tanıtmaya çalışarak, döneminde vuku bulan mu'tezilenin tavizsiz ve işkenceci hakimiyetine, daha sonra da, o devirde yaşayan hemen hemen her alime sıkıntılı günler yaşatan mihneyi hazırlayıcı sebeblere kısaca te-

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

(**) Mehane kökünden gelir. İmtihan etmek, denemek manasındadır. Bir çok alim sorguya çekildiği için bu devire «mihne dönemi» denmiştir.

mas edeceğiz (1). Memun'un hayatını ve halifeliği sırasında yaptığı mücadelelere çok öz bir şekilde öncelikle anlattıktan sonra, mihneye sebep olan amillerin başında sayabileceğimiz Me'mun'un ilmi ve şahsiyeti ile, oldukça farklılık arz eden karakteri, bu devirde yapılan tercüme faaliyetleri, me'tezilenin kuvvetlenişi ve hakimiyet kurmasında bu yabancı kültürlerin rolü ve Me'mun'u mihneye ikna eden mu'tezilî imamlardan bazılarını incelemeye çalışacağız. Bu arada Me'mun devrinde mihneye tabi tutulan bazı hadiscilerden kısaca bahsedip, konumuzu genel bir değerlendirme ile tamamlamaya gayret edeceğiz.

A— Me'mun'un Hayatı

Halife Me'mun, Harun Reşid'in Merâcil adlı cariyesinden 170/786 yılında doğmuştur. Çok iyi bir eğitim ve öğretim görmüştür. Edebiyat, ahbâr «akliyyât» ve «Ulum-ı Evâil» denilen felsefe, riyaziyyât, tıp, astronomi, kimya gibi ilimleri okumuştur (2). Hanefî fıkhnı (3) ve hadis ilmini de öğrendi (4).

Bu kadar iyi bir eğitiminin yanı sıra daha genç yaşında 182/798 yılında ikinci veliahdlığa ve Abbasilerin doğu eyaletlerinin

1. Konunun tarihî gelişmesine ve doğurduğu sonuçlara değinmeyeceğiz. Çünkü konu ile ilgili zamanımıza kadar bir kaç çalışma yapılmıştır. Meselâ, Sübkî (771/1369) el-Tabakâtü's-Şâfiyye'sinde (II. 37-65), halku'l-Kur'ân meselesinin kısaca tarihçesini ele alırken, İbn Hazm (456/1063) el-Fasl'ın'da (III. 4-15) konuyu kelâmî yönden ele alıp, meselenin tenkidini yapar. Beyhakî (458/1066) ise el-Esmâ ve's-Sıfât'ında, Allah'ın Kelâm sıfatının ispatına, dolayısıyla Kelâmullah ve halku'l-Kur'ân fikrinin caiz olmadığına dair sahabe ve tabiînden naklolunan haberleri ele alır (s. 181-269), Ahmed Emin ise Duhâ'l-İslam'ında (III.161-208) konunun siyasî yönünün ve doğurduğu sonuçları ele almış, öbür taraftan Abdü'l-Fettâh Ebu Gudde de söz konusu meseleyi ravî, muhaddis ve cerh-tadil kitaplarına tesirini güzel tesbitlerle tenkid etmiş (Zafer Ahmed et-Tahânevî'nin Kavâid'inin 361-380 sayfalarına eklenen dip notun (Beyrut, 1972, s. 5-26) ayrı basımı yapılmış (Beyrut, 1972), bu ayrı basımın Türkçeye tercümesi Doç. Dr. Muctebâ Uğur tarafından yapılmıştır (A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Ankara, 1975, s. 307, 321). Diğer taraftan Ahmed Emin'in vardığı bazı yanlış sonuçların tenkidi de, Prof. Dr. Talat Koçyiğit tarafından yapılmıştır (Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar, s. 184-223, Ankara, 1969).
2. Zehebî Siyer, X. 272-3.
3. Tarihu'l-Hulefâ, s. 314.
4. en-Nücümü'z-Zahira, II. 225.

valiliğine atanan Me'mun, üç yıla yakın devam eden mücadelelerden sonra kardeşi Emin'in öldürülmesinden sonra, bütün ülkenin halifesi, sıfatıyla tahta oturdu (198/813) (5). Henüz bu sıralarda 28 yaşların'da olan Me'mun'un üzerinde büyük nufuza sahip olan Fazl b. Sehl, Arablara karşı cebhe aldığı için, Me'mun'u Merv'de kalmaya ve batı eyaletlerinin yönetimini kardeşi Hasan b. Sehl'e bırakmaya ikna etti.

Fakat Me'mun sürekli iç isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Nitekim Hz. Ali soyundan gelen İbn Tabatabâ 199/815 yılında halifeliğini ilan etti. Üzerine Me'mun tarafından gönderilen Orduyu da yenince, kuvvetini daha da artırmış ise de, aniden ölmüş ve ölüm sebebi bilinmemişti. Fakat İbn Tabatabâ'nın taraftarı olan Ebu'l-Sârâyâ, aynı soydan gelen Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i başlarına geçirerek mücadelelerini sürdürmüş ve nihayet Herseme b. A'yân tarafından mağlub edilerek, esir alınmış ve 200/815-6 da idam edilmek suretiyle, Me'mun'un başından bu tehlike def edilmişti.

Bu tehlikeyi önleme ve hareketi bastırmada büyük yararları olan Herseme b. A'yân'ın yine Me'mun'un veziri durumunda olan Fazl b. Sehl'in teşvikleri ile halife tarafından Zilkâde 200/Haziran/816 tarihinde, önce habs, sonra idam edilmesi neticesinde Bağdat'ta karışıklıklar çıktı. Bu hadise henüz devam ederken Ramazan 201/Mart/817'de, o sıralarda Merv'de bulunan halife Me'mun, Hz. Ali ve soyundan gelenlere karşı beslediği aşırı sevgisinin bir belgesi olarak Ali er-Rızâ b. Musâ el-Kâzım'ı veliahd ilan etmesi, ayrıca buna ilaveten, bir de Abbâsî halifelerinin veya hakimiyetlerinin bir alameti olan siyah elbiseyi çıkarıp, Hz. Ali taraftarlarının alâmeti olan yeşil elbiseler giymesi, Bağdatlıları daha da kızdırdı. Bağdat halkı bu gelişen hadiseler üzerine, Abbâsîlerin ileri gelenlerinden İbrahim b. Mehdi'yi 28 Zilhicce 201/Temmuz/817 tarihinde halife ilan ettiler (6).

Asayişin büsbütün bozulması üzerine, Me'mun döneminin en önemli iç isyanlarından biri olan Bâbek isyanı da bu devrede patladı. Diğer taraftan 202/817-8 yılında hariciler Buzurcasâbur'da baş kaldırarak, bölgedeki hakimiyeti de ellerine geçirmeleri sonucu, tehlikeyi vahim bir şekilde büyüttü. Fakat Bağdat halifesi

5. Taberî, Tarih, VIII. 527 vd. en-Nücumü'z-Zâhira II. 225.

6. Taberî, VIII. 557; Kâmil VI, 302-7.

Mu'tasım komutasında bir ordu göndererek, haricilerin isyanını bastırmayı başardı (7).

Bu kadar tehlikeli boyutlara varan iç isyanlar ve Bağdat'taki ikinci bir halifenin varlığı Me'mun'u huzursuz etmiş ve sonunda Merv'den Bağdat'a gitmeye karar vermiştir. Me'mun 202/817 yılı ortalarında bu kararını gerçekleştirmek için yola çıkarak, iki senelik bir yolculuktan sonra Bağdat'a varmıştır (15 Sefer 204/11 Ağustos 819). Halbuki Me'mun daha Bağdat'a geirmeden, komutanları, İbrahim B. Mehdi'yi hilâfetten çekilmeye iknâ ederek, çıkabilecek bir çatışmayı önlemişlerdir. Bağdat'a varan Me'mun da, bilhassa Abbâsî sülâlesinin rica ve istekleri üzerine, Abbâsî kisvesi olan siyah elbiseyi tekrar giymeye başlamış, bu şekilde kendisine kızgın olan ailesinin ve tebasının gönlünü almakla kalmamış, bizzat İbrahim b. Mehdi'ye biat edenleri de affetmiştir (8). Bundan sonra da iç nizamı sağlamak için harekete geçmiştir.

Me'mun her şeyden önce kafasını çok meşğul eden Bâbek isyanını bastırmak için uğraşmıştır. Fakat bu isyan kısa sürede bastırılmayacak kadar geniş ve kuvvetli idi. Bunun için de 205/820 yıllarında Bâbekle mücadele başlatılmış, biribiri arkasına komutanlar atanmış ve ordular gönderilmiş ise de, din, veya siyasi bir fırka olan Hurremiyye'nin (9) lideri olan Bâbek bir türlü yenilememiştir. Me'mun'un yenilen her ordusu, adeta Bâbek'in gücünü artırmış ve hakimiyetini de büyütüştür. Hatta aynı tarihlerde çıkan el-Cezîre isyanlarını bastıran, Mısır'daki karışıkları da ber taraf eden (10) Abdullah b. Tahir, bu kadar başarıları sebebiyle, söz konusu meselenin hallinin de, ancak onun tarafından yapılabileceği düşünülerek, Bâbek'e karşı görevlendirilmiştir. Fakat o da Bâbek belasını halletmek üzere tayin edildiği Azerbeycan valiliğini terkederek, Horasan'a gitmiş ve babasının yerine geçen ve Tahir Oğulları Beyliğini idare etmekte olan kardeşi Talha'nın 213/828 yılında öldürülmesini fırsat bilerek bu beyliğin başına geçmekle kalmayıp, sahip olduğu kuvvet ve nüfuzu sayesinde bir

7. Taberî, VIII. 562 vd.

8. Taberî, VIII. 574 vd.; Kamil, VI. 288 vd.

9. Bkz. İA. «Hurremiyye ve Bâbek Maddeleri».

10. Taberî VIII. 619; Kamil, VI. 396; Zehebî, Siyer, X. 286.

emr-i vâki olarak hakimiyetini Me'mun'a da kabul ettirmeyi başarmıştır (11).

Neticede Bâbek isyanı bastırılmamış, onunla Me'mun'un ölümüne kadar bir çok savaş yapılmış ve sürekli mücadele edilmiştir. Hatta Me'mun, ölümünde Mu'tasım'a da vasiyet ederek (12), bu işi mutlaka halletmesini istemiştir. Fakat her ne olursa olsun, böyle bir isyanın, Abbasîlerin en kuvvetli döneminde 20 : ne devam edebilmesi, üzerinde durulması gereken bir olaydır.

Bu isyanlardan başka Me'mun döneminde Mekke'de, Yemen'de de isyanlar çıkmış ise de, bu isyanlar da bastırılmıştır. Yine bu dönemde gönderilen bazı valiler de bağımsızlıklarını ilan ederek, bağımsız beylikler kurmuşlardır.

Ömrü boyunca bu kadar iç isyanla uğraşan Me'mun, ömrünün sonlarında da, Bizanslılarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bizans İmparatoru Theophilos, Me'mun'un baş derdi durumunda olan Babek'i aralarındaki bir anlaşmadan dolayı (13) desteklediği için, Me'mun Bizans imparatoruna karşı kesin bir savaş kazanmak gayesiyle 25 Muharrem 215/23 Mart 830 tarihinde Bağdat'tan hareket ederek, Musul, Urfa, Antalya ve Tarsus üzerinden Bizans topraklarına girmiştir. Kapadokya ve Küre kasabalarını dolaylarında bir çok yerde yaptığı askerî harekâttan sonra, kışı geçirmek üzere, Tarsus'a, daha sonra da Şam'a dönmüştür. (14).

Fakat ertesi yıl, bu defa Bizanslılar İslam topraklarına hücum ederek, Bizans İmparatoru Theophilos Tarsus ve Masisa'ya kadar gelmiştir. Müslümanlarla yaptığı savaşı da kazanmış, yedi bin esir alarak geri dönmüştür (15). Me'mun bu durumu haber alınca, hemen harekete geçerek 216/831 yılında tekrar Anadolu'ya girmiş ve bugünkü Ereğli'ye kadar gelmiştir. Eylül 831 de bu mühim kaleyi fethetmiştir. Ayrıca bazı devlet adamlarını ve komutanlarını da muhtelif istikametlere göndererek, ordusunu bir kaç koldan Anadolu'ya yaymıştır. Bizzat kendisi de bugün Niğde Aksaray arasında bulunan bölgeleri fethederek, Bizans İmparator'u

11. Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, III. 181.

12. Taberî, VIII. 647-650.

13. İA. Me'mun Maddesi.

14. Taberî, VIII. 623-625.

15. Taberî, VIII. 625.

ile tekrar karşılaşılarak, onu mağlup etmeyi başarmıştır. Çaresiz kalan İmparator, elçi göndererek barış istemek zorunda kalmıştır. Fakat Me'mun öne sürülen şartları kabul etmeyerek, kışı geçirmek üzere yine Şam'a, dönmüştür. Biraz yukarda da bahsettiğimiz gibi, bu sıralarda çıkan Mısır isyanlarını da bastırarak, bu engeli de kaldırmak için Mısır'a hareket etmiş (15 Zilhicce 216/23 Ocak 832), kısa sürede isyanı bastırarak tekrar Şam'a gelmiş ve derhal sefer hazırlıklarına başlamıştır. Sefere çıkınca da önce Lü'lüe kalesini almıştır. Me'munla savaş yapmak üzere gelen Bizans İmparatorunun komutasındaki ordu da, Abbasîlerin diğer bir ordusu ile daha yolda iken bertaraf edilince, İmparator tekrar barış istemek zorunda kalmıştır. Üstün durumda olan Me'mun bu teklife de yanaşmayarak (16), ona «ya İslam'ı, ya cizyeyi ya da kılıçtan birini seçme» tehdidinde bulunmuş, ayrıca Tuvana'yı imar etmesini de isteyerek, Bizans İmparatorunu sıkıştırmıştır. Çünkü mutlak bir zafer kazanmak ve Bizans'a kesin bir darbe indirmek niyetinde idi.

Fakat Me'mun bu niyetini gerçekleştirilmeden, Bizans İmparatoru'nun barış teklifine red cevabını verdiği Bedendün (Pozantı) suyu kenarında ateşli bir hastalık sonucu 218/833'de öldü. (17).

a— Me'mun'un Şahsiyeti :

Me'mun Abbasi halifeleri içinde en akıllı, en zeki ve bilgili, en kararlı ve en güzel reye sahip, vakar ve heybetli, aynı zamanda yumuşak başlılığı ile tanınmıştır.

Beyaz tenli, sarıya kaçan, güzel yüzlü, uzun sakallı, iri gözlü, dar ahlı idi. Ramazanda 33 hatim yapacak kadar dini gayrete de sahibti (18). Alim ve bilgili olduğu için, tarihçiler onu zaman

16. Taberî, VIII. 625-631.

17. Me'mun dönemine ait daha geniş bilgi için bkz. Taberî, VIII. 527-666; Kâmil, VI. 390-438; Zehebî, Siyer, X. 283 vd.; İbn Kuteybe, Maarif, s. 387-392; Vefayâtü'l-A'yân, I. 501-505; Ya'kubî, II. 44-470; İbn Kesir, X. 240 vd.; Tarihu'l-Hulefâ, s. 306-314; Muhammed Hudarî Bek, s. 200 vd.; Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, III. 175-189; İbrahim Hasan, II. 362-371; Murucü'z-Zeheb, III. 416-458; İbnü'l-Arabî, el-Avâsım mine'l-Kavâsım, s. 251; Mes'ûdî, et-Tenbih ve'l-İşrâf, s. 302-305.

18. Zehebî, Siyer, X. 274-5; Taberî, VIII. 650-1; en-Nücümü'z-Zâhira, II. 225.

zaman övmüşler ve kendisi için «sultanların içinde en zekisi idi» şeklinde söz etmişlerdir (19).

Me'mun akla çok önem vermiş ve «Bana delilin üstünlüğü, kuvvetin üstünlüğünden daha sevimlidir; çünkü kuvvetin galebesi, kuvvetin yok olmasıyla ortadan kalkar; Fakat delilin galebesi hiç bir zaman yok olmaz», «kişilerin aklı tefekkürlerinden daha lezzetli bir şey yoktur» şeklinde akıl ve tefekkür konusundaki görüşlerini vecizeleştirmiştir (20).

Me'mun akıl ve tefekküre bu kadar değer verdiğini söylemekle kalmamış, zaman zaman değer verdiği akıl ve tefekkürü karşısındakini ikna etmekte de kullanmıştır. Tarihî kaynaklar onun bu yöndeki tatbikatlarından bir çoğunu kaydetmişlerdir. Meselâ haricî bir adamla girdiği münazarada, muhatabını kendi metodu ile susturması oldukça ilginçtir: Bir gün huzuruna bir haricî getirilir. Ona «Sana, haricî fikrini benimseten, böyle bir ihtilafa sevk eden şey nedir?» diye sorunca, haricî, «Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, İşte onlar kafirlerin ta kendileridir» (21) ayetidir» diye cevap verir. Me'mun «bu ayetin Allah tarafından indirildiğine dair bir delilin var mı?» diye tekrar sorunca, bu defa haricî «evet» der. Memun «delilin nedir?» diye sorar. Adam «Ümmetin icması» diye cevap verir. Bu cevap üzerine Me'mun adama şöyle der: «Tenzil konusunda ümmetin icmasına rıza gösterdiğin gibi, te'vili konusunda da ümmetin icmasına razı ol!» Haricî bu cevap karşısında «doğru söyledin, ey Mü'minlerin Emiri! Selam üzerinize olsun» demekten başka bir söz bulamaz (22). Burada da görüldüğü gibi, o, adamı akıl ile kazanmayı, kellesini uçurmaya tercih etmiştir.

Yine onun ne kadar pratik bir zekaya sahip olduğunun delili olarak da, bir kadının Me'mun'un huzuruna girerek, **600 dinar** miras bırakarak ölen kardeşinden, diğer varislerin kendisine sadece bir dinar hisse verdiklerini söyleyerek şikayet etmesi üzerine Me'mun, varislerin kimler olabileceğini ve ne kadar hisse alabileceklerini o anda hesaplayarak, söz konusu taksimatta bir yanlışlık olmadığını, diğer varisleri tek tek sayarak, kadına ikrar ettir-

19. Tarihu'l-Hulefâ, s. 303.

20. Zehebî, Siyer, X. 282; Tarihu Bağdad, X. 186.

21. 5/Maide, 44.

22. Tarihu Bağdad, X. 186; Zehebî, Siyer, X. Tarihu'l-Hulefâ, s. 319-20.

mesi ve 600 dinarı, onlara alacakları hisselerine göre paylaştırılması da gösterilir (23).

Öbür taraftan Me'mun Hz. Osman veya Hz. Ebu Bekr gibi az sayıdaki Kur'ân hafızı halifelerden biridir (24).

Me'mun akıl ve zekasını askerî ve siyasi sahada da en güzel şekilde göstermektedir. Genç yaşına rağmen, bir çok iç isyanı bastırmayı başarmıştır. «O hilim sahibi olduğu kadar, ordu ve devletin ileri gelenlerinin, kendi taraftarı veya aleyhtarı olduğunu bilecek kadar da basiret sahibi idi.» İnsanların içinde kendisine riya ile yaklaşanlarla, yine kendisine hile yapanlardan, kısacası münafıklarından habersiz değildi.» Kendisine riyakarlık yapanların ve icraatını beğenmeyenlerin, etrafında bulunduğunu, devletin ileri gelenlerinin bulunduğu bir mecliste bizzat kendisi dile getirmiştir (25).

Me'mun'un siyasi sahada böyle bir şahsiyet ve fetanete sahib olması, diğer halifelerin ilim ve zeka konusunda, ona kıyaslanmasına da vesile olmuştur. Meselâ Halife Vâsık (227/842-232/849) ın Ârab edebiyatına hakimiyetinden dolayı «Küçük Me'mun» diye isimlendirildiği meşhurdur. Halbuki Vâsık da oldukça bilgili ve şair halifelerden biriydi. Hatta teğannî konusunda Me'mun dan da ileri olduğu nakledilir. Buna rağmen, ilimde Me'mun'a yetişememiş ve kendisine ancak «el-Me'munü'l-Asğar» ünvanı layık görülmüştür. Ayrıca Me'mun «Arab ilmi» ile «ilm-i evâli» mezc etmiş, Vâsık ise «Arab ilmine» hiç bir şeyi karıştırmamıştır (26).

Me'mun Abbasi sülalesinin hilim, ilim, rey, dehâ, heybet, cesaret, yönüyle en üstünü olması, uzun hükümdarlık devresinde halku'l-Kur'ân meselesinin haricinde sadece güzel ahlak örneği ve kendisinden «şayet mihne ile insanlara eziyet etmeseydi, Abbasi halifeleri içinde ondan daha bilgili bir kişi olmadığından, bu makama layık kişi idi» şeklinde bahsettirmesinin haricinde, affediciliği ve cömertliği ile de insanlar arasında şöhret kazanmıştır. Zira Me'mun'un en büyük özelliklerinden biri de, insana affı imkansız gibi gelen durumlarda bile, karşısındakini affedebilmesidir. Kendisi bizzat «insanlar benim ne kadar affedici olduğumu

23. Tarihu'l-Hulefâ s. 315; Zehebi, Siyer, X. 277; Bu hadise Hz. Ali'ye de atfedilir.

24. Tarihu'l-Hulefa, s. 315.

25. Muhammed Hudari Bek, s. 226.

26. Tarihu'l-Hulefâ, s. 343.

bilselerdi, bana suç işleyerek yaklaşırlardı» demiştir (28). Bunun için de intikamdan asla hoşlanmazdı. O kendisine karşı cebhe alan hasımlarına yardım edenleri bile affetmiştir. «Kendisine karşı şer güçleri tahrik eden Fazl b. Reb'i bile affetmiştir. Yine kendisine isyan eden, Ali b. İsa yakalandığı zaman, bağlanmak üzere gümüşten bir kelepçe hazırlatıp adamlarına vermiştir. Öbür taraftan âsi Fazl yakalandıktan sonra Me'mun ona ceza olarak; «söylediği zaman itaat edilmeyecek, bir şey istediği zaman yerine getirilmeyecek» emrini vermekle yetinmiş ve evine yerleştirip, hiç bir şekilde işkence ettirmemiştir. Bütün bunlardan başka, kendisi Merv'de iken, Bağdat'ta halifeliğini ilan eden Amcası İbrahim'i affettiğini yukarıda anlatmıştık. Halbuki kardeşi Mu'tasım ile oğlu Abbas onu öldürmesi için teşvik ediyorlardı. Fakat Me'mun «Amcamın bağlarını çözdünüz, onu yanıma, değer verilen bir kişi olarak getiriniz!» demiştir.» Daha sonra da kendisine bazı hediye vererek huzurundan uğurlamıştır (29).

Diğer taraftan kendisini hicveden bir çok şairi de affetmiştir. Onun af konusundaki görüşü şu idi: «Güçlü olduktan sonra cezalandırmanın bir anlamı yoktur» (29a).

Me'mun'un bağışlamayı bu kadar sevdiğini, bu kadar uzun anlatmamızın sebebi şudur: O bir istisna dışında, cürüm ifade eden, devlete karşı işlenmiş ve çoğu ölüm cezasını gerektiren bu kadar ağır suçları, böylesine müsamaha göstererek bağışlayabilme yüceliğini, mealesef, mihne hadisesinde göstermemiştir. Maddi suçlar bilhassa kamuyu ilgilendirdiğinde, mahkemeye intikal ettiğinden itibaren bağışlanması pek mümkün değildir. Buna mukabil, birisini düşüncesinden dolayı cezalandırmak, insanlık tarihinde daima kınana gelmiştir. Halbuki Me'mun, daha sonra üzerine biraz daha geniş bir şekilde duracağımız gibi, halku'l-Kur'an konusunda kendisi gibi düşünmeyenleri cezalandırmış,

27. Aynı eser, s. 306-7.

28. Tarihu'l-Hulefâ, s. 320; Zehebî, Siyer, X. 279.

29. Başlangıçtan Günümüze İslâm Tarihi, III. 197-8 (Asru'l-Me'mun, I. 350 den naklen); krş. Muhammed Hudarî Bek, s. 225-6.

29a. Aynı eser. Fakat Me'mun'un bu kadar affedicilik özelliğinin, şaşırtacak kadar sert ve acımasız bir istisnası vardır. O da, Mısır'daki isyanı bastırınca asilerin erkeklerinin katline, kadınlarının ve çocuklarının da satılmasına hükmetmesidir. Halbuki o bir ara Rum esirlerini satın alarak, serbest bırakmakla kalmayıp, her birine bir dinar da para vermiştir. (Hudarî Bek, s. 225-6).

onların vicdanlarına tahakkümde bulunmaya çalışmıştır. Bu hareketi de İslam tarihinde pek hoş karşılanmamıştır. Hele delilin galebesini, kuvvetin galebisine daima tercih ettiğini söyleyen bir kişiden böyle bir hareketin zuhur etmesi, oldukça düşündürücüdür.

Me'mun'un cömertlik hikayeleri de oldukça çoktur. Meselâ kendisini bir şiirle öven a'rabiye otuz bin dinar atıyeye verdiği anlatılır (30). Bunun gibi daha bir çok hikaye kaynaklarda yer almıştır (31). Her güzel vasfında olduğu gibi, cömertliği konusunda da tarihçi ve münekkidler övgü dolu sözlerini sıralarlar ve adeta üzgün bir sitayişle şunu eklerler: «Bu kadar cömertti, ah ne olurdu, bir de insanların başına mihne belasını açmasıydı...» (32).

Me'mun'un bir düğünde dağıttığı atıyyeler (33) de, onun ne kadar cömert birisi olduğunu göstermektedir. «O âdil ve halim idi. Birisi Me'mun'a bir mektup yazarak bir adamın büyük bir miras bırakarak öldüğünü, üstelik, henüz anne sütü emen bir çocuktan başka bir varis de bırakmadığını, mahkemeye başvurulduğunda bir çok malın ziyan olacağını anlatarak, söz konusu mallara Emiru'l-Mü'min'in daha layık olduğunu söylemek suretiyle riyakarlık yapar. Bunun üzerine Mektubu okuyan Me'mun arkasına şunları yazar ve bu mektubu yazan adama geri gönderir: «Çocuğu Allah yetiştirir ve bu maldan haberdar eyler, malı da yine Allah nemalandırır ve çoğaltır, Ölüye Allah rahmet eylesin ve ondan razı olsun. Benim bu malı almam için çaba sarfeden, gayretkeşe gelince, Allah ona lanet etsin! Onu mahvetsin!» (34). Buradan da anlaşılacağı gibi Me'mun cömert olmasının yanısıra, aç gözlü de değildi. Çevresindeki riyakarlarında farkında idi.

Genellikler sultan ve kırallar için anlatılan dillere destan âlem ve eğlencelere de önceleri pek düşkün olmayan Me'mun, Bağdat'a gelince de 20 ay hiç şarkı dinlememiş, daha sonra perde arkasından dinlemeye başlamıştır. Bu durum sekiz sene devam etmiş, daha sonra da nedimelerin yanına şarkı dinlemek için çıkmaya başlamıştır (35).

30. Zehebî, Siyer, X. 276; Taberî, VIII, 655.

31. Tarihul'-Hulefâ, s. 322, 326; Taberî, VIII. 659.

32. en-Nücumü'z-Zâhira, II. 225.

33. Muhammed Hudarî Bek, s. 228.

34. en-Nücumü'z-Zâhira, II. 227.

35. Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, III. 198 (Câhız, Tac, s. 42'den naklen). Tarihul'-Hulefâ, s. 324-5. (Suyutî burada, Me'mun'un şarkıdan çok hoşlandığından da bahseder).

Me'mun nebiz de içerdi (36). Satranç oynamaya bayılırdı, oldukça çok satranç oynardı. Fakat asla «satranç oynuyoruz demez, bilakis onunla meşğul oluyoruz» derdi (37). Çevresindekilere de bu şekilde söylenmesini emreder, «satranç oynuyoruz» sözünü hiç duymak istemediğini ifade ederek, bu oyunu oynamasının sebebi olarak da zihni çalıştırmasını gösterirdi. Fakat bu oyunda o kadar usta da değildi (38). Bir ara onun bir cariyeye aşık olduğundan da bahsedilmektedir (39).

b— Me'mun'un İlmî Şahsiyeti ve Alimlerle Olan Münasebeti:

Şüphesiz Me'mun'un minne hadisesinde hadiscileri karşısına almasındaki güvencesi, askerî gücünden ziyade, kendi ilmiydi. Acaba kendisine bu kadar güven veren ilmî şahsiyeti ne derecede idi? Konumuzu yakından ilgilendirmesi sebebiyle, Me'mun'un ilmî şahsiyetine ana hatlarıyla değinmekte fayda mülâhaza ediyoruz.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Me'mun küçük yaşlardan itibaren ilim tahsiline çok büyük önem vermiş, dinî ilimlerin yanı sıra, felsefe mantık, kimya gibi ilimleri ihtiva eden «ulum-ı evâil»'i okumuştur (40).

Küçüklüğünde aldığı ilmini, halifeliği esnasında, sarayında devamlı tertiplelediği ilim meclisleri ile devam ettirmiştir. Onun okuduğu ilimler arasında edebiyat, ahabâr ve akliyât da sayılmaktadır (41). Böylece kendini bir çok ilim dalında yetiştirmiştir.

Aldığı bu eğitim ve öğretimin de etkisiyle, devrinde kültürün gelişmesine büyük önem veren Me'mun «ilmî ve edebî araştırmayada çok önem vererek devamlı onunla meşğul olmuştur. Nitekim sarayında sürekli ilim meclisleri tertipleyerek, bu ilim meclislerine katılan ilim adamlarının muhtelif meselelerde görüş alışverişinde bulunmalarını sağlamıştır. Bu alimler bazen edebiyat bazen fıkıh, bazen de kelim konularında tartışmışlardır. Aynı zamanda o feisefeye de çok önem vermiş ve usulu'd-dîn'e bağlı kal-

36. Tarihu'l-Hulefâ, s. 324-5.

37. Zehebî, Siyer, X. 278; Tarihu'l-Hulefâ, s. 324.

38. Tarihu'l-Hulefâ, s. 323. Hatta Me'mun bu zaafından dolayı, satranç bilen bir cariyeyi bin dinardan fazla para vererek satın almıştır. (aynı yer).

39. Aynı eser, s. 322-3; Tarihu Bağdat, X. 185.

40. Zehebî, Siyer, X. 272-3; en-Nücumü'z-Zâhira, II. 225.

41. Zehebî, Siyer, X. 272-3.

mak şartı ile, düşüncesinde daima hür davranmıştır. Zamanla yapılan bu ilmi hareket semeresini vermiş ve bu meclislerde ceyran eden cedel ve münazara konuları ağızdan ağıza yayılarak halkın dilinde de konuşulur ve tartışılır olmuştur. «Halkın bu tür tartışmaları, saray cedel ve münazaralarının adeta bir yankısı oluyordu» (42).

Her fırsatı değerlendirerek ilmi destekleyen Me'mun, daha Bağdat'ta gelir gelmez, sarayına yerleşince, derhal, fakihlerden, kalamcılardan ve diğer ilim adamlarından bir topluluk seçilerek, ilim meclisi kurmak ve ilmi tartışma yapmak üzere huzuruna getirilmesini emretmiş, bu emir üzerine de, fakihlerden yüz kişi seçilerek, kurulacak ilim meclisi için saraya getirilmiştir. Halife Bunlardan sadece on tanesini seçmiştir. İtizalî görüşleri ile meşhur olan ve bu görüşlerini Halife Me'mun'a telkin ederek, onun mihneye başvurmasında büyük etkileri olan Ahmed b. Ebî Duâd (240/854) ve Bîşr b. Gıyas el-Merîsî (218/833) de bunlar arasında yer almıştır (43).

Me'mun bu meclisleri toplamakta çok büyük bazı hedefleri vardı. Söz konusu meclislerde muhtelif dinî meseleleri huzurunda tartıştırmak, her düşünce ve görüşü delilleri ile almak, sonra da bu delillerin ışığı altında, ihtilaflı meseleleri tafsile çalışmaktı. Me'mun bu düşüncesini tatbik ettiğinde, alimlerin arasındaki ihtilafı kaldıracığını umuyordu. Nitekim Yahya b. Eksem (242/858) konu ile ilgili olarak şunları anlatmaktadır: Me'mun Bağdat'a girdiğinde bana çeşitli ekollere mensup fakihlerin ileri gelenleri ile diğer ilim ehlini kendisi için saraya toplamanı emretti. Ben de istediği kişilerden kırkını seçip huzuruna götürdüm. Me'mun bizzat kendisi onlarla oturdu ve onlara bir takım sorular sordu. Fıkıh ve hadis ilimlerine daldı. Neticede, fikir ve görüş almak için toplanan bu meclis dağılıncaya Me'mun bana dedi ki, «Ebu Muhammed, bir takım kişiler bu meclisimizden hoşlanmadı. Halbuki ben Allah'ın inâyet ve yardımı ile bu meclisimizin, bugün ayrı ayrı görüşe sahip gurupların, dine en uygun ve razı olunabilecek meselelerde görüş birliğine sebeb olmasını istiyordum. Böylece şüphesi olanın şüphesini açıklayarak gidermek ve boyun eğ-

42. Duha'l-İslâm, III. 163-4.

43. Aynı eser, III. 57 (Tayfur, s. 58'den naklen).

dirmek, inatçıyı ise, istemeyerk de olsa susturmak arzusunda idim» (44).

Me'mun'un böylesine yüksek değer ve niyetlerle tatbik etmek istediği sistem, eğitim, ilim ve gelişme açısından takdire şayan ve ifade edildiği gibi, işin içinde iyi niyet varsa bu güzel bir hareket kabul edilebilirdi. Ama insanın aklına, Me'mun'un ölümüne yakın zamanlarında tatbik kalktığı mihne hadisesi, ister istemez şöyle bir soru getiriyor: Acaba bu toplantı ve istişarelerin amacı bir nabı zyoklaması mı idi? Me'mun halkın halku'l-Kur'an konusundaki fikirlerini anlayarak, bu görüşünü mü açıklayacaktı? Söz konusu meclislerde hangi konuların ele alındığı belli değil, fakat Me'mun son açıklamaları onun zorla da olsa, bir asgar-ı müş terekte karar kılınma taraftarı olduğu açık olduğu için böyle bir ihtimal pek uzak görünmemektedir.

İster tatbik açısından olsun, isterse fikir hürriyeti açısından olsun, bu meclisler oldukça dikkat çekicidir. Zira icrâ şekliyle, kibir ve gururudan uzak samimi bir hava içinde cerayan eden bu ilim meclislerinin nasıl başlayıp, teşrifat kaidelerine uygulanmadan nasıl yapıldığını, yine Me'mun'un en güvendiği ilim adamlarından hadisci Yahya b. Eksem şöyle anlatmaktadır: «Me'mun sahi günleri fıkıh konusunda münazara için ilim meclisi kurardı. Fakihler ve münazaraya katılan diğer «makale» ehli meclise gelince, döşenmiş bir odaya alınırlardı. İçeri girecekleri zaman «ayakkabılarınızı çıkarınız» denilir. Sonra sofraya getirilir ve misafirlere «yemeklerden yiyiniz, içeceklerden de içiniz ve abdest tazeleyiniz» denilirdi. Kimin mestisi dar geliyorsa, onu çıkarırsın, kimin başlığı ağır geliyorsa yere koysun» da denilirdi. Bütün bunlar bittikten sonra, güzel kokular takdim edilirdi. Böylece huzura çıkarılırlar ve kibirli zorbalardan münazarasından çok uzak münazara yaptırılırdı. Böylece güneş zeval vaktine gelinceye kadar münazara devam ederdi. O vakit ikinci sofraya getirilirdi. Yemek yedikten sonra da artık oradan ayrılırlardı.» Sözlerine devam eden Yahya, bu meclislere herkesin alındığını göstermek için, bir gün sarayın kapısına gelen, oldukça eski elbiseli bir sofinin Me'mun'a

44. Aynı eser, II. 57-8 (Tayfur, s. 75'den naklen).

soru sormak istediğini söyleyince, bu meclise alındığını, soruları sorduktan sonra da çıkıp gittiğini anlatır (45).

Me'mun'un bu meclisleri daha Merv'de iken başlattığı, fakat orada daha çok dinî ilimler ve Arap edebiyatı üzerinde tartışmalar yaptığı da nakledilir (46).

Me'mun zaman zaman kendisinin de taraf olduğu söz konusu meclislerdeki tartışmalarla kültürünü daha da geliştirmiştir. Şüphesiz ona bu münazaların en büyük etkisi kelimeler alanında olmuştur. Onun kelimeler ile ilgili münasebetlerini, mihne konusuna bırakarak, şimdi diğer ilimlerdeki yeri ve kabiliyetine kısaca değinelim.

Me'mun şiiri çok severdi. Bu sevgisi ona edebiyatı öğrenmeye sevk etmiş olmalı ki, o şiirin iyisinden kötüsünü doğrusundan, hatalısını ayıracak kadar bilgi sahibi olmuştur. Yine kaynaklarda ona nisbet edilen şiirler ve şairlerle olan bir takım münasebetleri oldukça fazladır (47).

45. Mes'udî, Murucuz-Zehab, III. 433. Söz konusu sofinin sorduğu sorular ve Me'mun verdiği cevaplar oldukça ilginçtir: İçeriye alınan bu kişi elinde nalınları ile Me'mun'un huzuruna kadar gelir ve onun yanına oturtulur. Arkasından ona şu soruyu sorar: «Bana içinde bulunduğun şu meclisinden haber ver. Burada ümmetin, senin hakkında vardığı icma kararıyla mi, yoksa zorbalık ve kuvvet üstünlüğü ile galip gelecek zorla mı oturdun? «Me'mun bu soruya gayet sakin cevap verir. Önce kendinden önceki halifelerin nasıl iktidar olduklarını isim vermeden genel hatları ile anlatır, bu halifelerden bazılarının halkın memnun olduğunu, bazılarının da memnun olmadığını söyler. Arkasından, kendisi hilafet makamına gelmeden önce devletin içinde bulunduğu kötü ve kargaşalı halini tasvir eder. Can ve mal emniyetinin kalmadığını hatırlatır. Sonra da şöyle der: «Ben bu emirligi, insanların söz birliği ile bir adamı başlarına getirip, ondan hoşnut olacakları zamana kadar yürütmek üzere üstlendim, Böyle bir adam çıkarsa bu görevi ona teslim ederim. Ne zaman böyle bir adam çıkar ve üzerinde halk ittifak eder, ondan razı olarak başlarına getirirlerse, bu görevden o adam için ayrılıyorum ve diğer müslümanlardan her hangi birisi gibi olurum. Ey adam, sen bunları müslüman cemaate iletmekle görevli bir elçimsin.» Adam bu sözlerden sonra kalkar gider. Arkasından bir adamı görevlendiren Me'mun, adamı takip ettirir ve gerçekte bu sofinin, küçük bir gurubun temsilcisi olduğunu tesbit eder. Şu hadise Me'mun ne kadar zeki ve siyaset erbabı bir kişi olduğunu göstermesi açısından önemlidir sanırız.

46. Muhammed Hüdari Bek, s. 206.

47. Aynı eser- s. 227; Zehabî, Siyer, X. 277.

Diğer taraftan Me'mun, zamanının tıp ilmini de öğrenmişti. İbn Asâkir (571/1175) den nakledilen bir hâdise onun devrindeki tıp ilmini de bildiğini göstermektedir: Ravi şöyle anlatmaktadır: «Me'munla beraber bir bayram günü akşam yemeği yedik. Sofraya 300 çeşitten fazla yemek kondu.» sözlerine devamla, Me'mun sofraya konan her yemeğin hangi hastalığa iyi geldiğini, hangisine zararlı olduğunu söylediğini anlatır. Bunun üzerine Yahya b. Eksem «Ey Mü'minlerin Emiri, tıp ilmine daldığımızda sen, Calinos gibisin, astronomi ilmine daldığımızda, astronomik hesaplar da Hermes gibisin, fıkıha daldığımızda Hz. Ali gibisin, cömertlikte Hâtem-i Tayy derecesinde, hadiste, sıdk konusunda Ebu Zerrin lehçesinde, bonkörülükte Ka'b b. Umâme, vefa konusunda ise İbn Adiyâ'nın vefası derecesindesin!» dedi. Bu söze çok sevinen Me'mun «insan ancak akılı ile fazilet sahibi olur. Böyle olmasaydı bir et diğer etten daha tatlı olmazdı, bir kan da diğer kandan farklı olmazdı» der (48).

Me'mun'un felsefe ilmi ve bu ilme katkıları, İslam tarihi boyunca bir başkasının yapmadığı kadar çoktur. İbn Tabatabâ. (348/959) el-Fahrî isimli eserinde şöyle der: «Bil ki, Me'mun halifelerin büyüklerindendi ve devlet adamlarının en akıllılarından- dı. Memleketinde onun bir çok icadı vardı. Bu cümleden olarak o, hikmet ve felsefe ilmiyle meşgul olan, kitapları temin eden, bunların Arapca'ya tercüme edilmesini emrederek, onları tanıtanların ilkidir. O Öklides'i de inceledi, hikmet ve felsefe ilimlerini mütalaa etti, tıpta söz sahibi oldu. Hikmet ehlini de kendisine yaklaştırdı» (49).

Buradan da anlaşıldığı üzere, İslam kültürünün İslam dışı kültür ve fikir akımları ile münasebeti söz konusu olduğunda, hiç şüphesiz ilk akla gelen Me'mun ve onun dönemidir. Me'mun ilim aşkı, kendisini sadece İslamî çerçeve ve sınırlar içinde kalmasını engellemiş, dışa açılmak, Yunan felsefesine kadar inmek durumuna getirmiştir. Bilhassa Suriye ve Ruha (Urfa)'da eskiden kalan kitapları, Yunanca, İbranca, Süryanca ve Pehleviceden Arapcaya tercüme ettirmiştir (50). Bunlarla yetinmeyerek, Rum İmparatoruyla bazı yazışmalardan sonra, Me'mun, ondan eskiden kalmış kütüphanelerde depolanmış, eski ilimleri ihtiva eden kitapla-

48. Tarihu'l-Hulefâ, s. 315-6.

49. Hasan İbrahim, II. 262-3 (el-Fahrî, s. 197-8'den naklen).

50. Zehebî, Siyer, X. 272-3.

rın ülkesine nakli konusunda izin istemiştir. Rum İmparatoru biraz tereddütten sonra rıza gösterince Me'mun derhal harekete geçerek, oraya ilim adamlarından oluşan bir heyet göndermiştir. Bu heyette el-Haccac b. Matar (III/LX. asır) İbnü'l-Bitrîk (200/815) ve Beytül-Hikme'nin sahibi (veya müdürü) Silm (III/LX. asır) da vardı. Pek çok ilim adamından teşekkül eden bu heyet, buldukları kitaplardan seçtikleri bazılarını Me'mun'a götürmüşler, o da bu kitapların Arapca'ya çevrilmesi için emir vermiştir (51).

Me'mun sadece felsefi kitapları tercüme ettirmemiş, aynı zamanda eski suhurları, Tevrat'ı ve diğer nebilere ait olduğu söylenen kitapları, İbranca, Yunanca ve Sâriye (ki bu bütün ehli kitabını o zaman ki dili idi) dillerinden, harf harf hiç bir ilave ve süslemeye gidilmeden, tahrif edilmeden, aynı zamanda hiç bir şeyi de eksik bırakmadan, hatta tercüme zorunluluğu dışında hiç takdim ve tehir yapmadan Arapca'ya tercüme ettirmiştir (52).

Ayrıca Zehebi (748/1374) Me'mun'un felsefeye dair Yunanca kitapları Kıprıs adasından çıkarttığını ve iki defa Şam'a getirttiğine dair bir rivayetin de nakledildiğini kaydeder (53).

Me'mun'un bu kadar çalışma ve gayretleri Beytül-Hikme gibi bir akademi veya büyük bir kütüphanenin kurulmasını sağlamıştır. «Beytül-Hikme» (54) veya «Hazânetü'l-Hikme» (55) diye anılan meşhur akademi, Me'mun'un kurduğu en meşhur müesseselerden biridir.

Halife Me'mun dönemine yapılan tercüme faaliyetlerinin İslam kültür hayatında büyük etkisi olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bilhassa Mu'tezile mezhebine mensup kişiler, tercüme edilen kitaplara sarılıp, görüşlerini destekleyen akli metodları alarak, bunları münazalarında ve eserlerinde kullanmışlardır. Böylece Me'mun döneminden itibaren İslam alminde yeni bir dönem başlamıştır, yeni yeni sistemler ve fikirler doğmuştur. Biz konumuzu dağıtmamak ve söz konusu tercüme faaliyet-

51. Fihrist, s. 243, 105.

52. Fihrist, s. 33. İbnü'n-Nedim bu bilgileri Ahmed b. Abdullah b. Sellamdan rivayet eder.

53. Zehebi, Siyer, X. 278-9; Tarihu'l-Hulefâ s. 327.

54. Fihrist, s. 182.

55. Fihrist, s. 14.

leri üzerinde de bir çok çalışmalar yapıldığı için, bu konuya girmek istemiyoruz (56). Fakat şu kadarını söyleyelim. Daru'l-Hikme'nin nasıl çalıştığı, bugünkü yeri nerededir, bilinmemektedir. Fakat kaynakların bildirdiğine göre, bu akademinin büyük bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphanenin sahibi veya müdürü (57) ve cildcisi (58) olduğuna göre, bu müessesenin düzenli çalıştığı ve ilmi faaliyetlerde bulunduğu kesindir.

Me'mun'un bu kadar çalışıp, belki binlerce kitabı toplamasında baş amillerden biri de şüphesiz onun ilim sevgisininin yanında, onun «hürriyet fikrine, akli kıyaslara» (59) değer vermesini ve kitaba olan aşırı merakını da unutmamak lazımdır (60). Nitekim Me'mun, Ahmed b. Yusuf'u (211/826) kendisine vezir yapmadan önce, bu şahıs onun katibi idi. Bu katib oldukça güzel yazı yazardı. Bunun için Me'mun ona bir gün «Ey Ahmed, benim yazımda senin yazın gibi olmasını ne kadar isterdim. Eğer böyle bir yazı yazabilirsem, bir milyon dirhem sadaka vermeyi adıyorum» der. Bunun gibi, Me'mun bu şahsın yazısını çok beğendiği için, yazılmasını ve üzerinde düşünülmesini istediği kitapları buna yazdırırdı. Hatta daha sonraları, Me'mun bu şahsı sadece bu istinsah işiyle görevlendirdiği de anlatılmaktadır (61).

Bu kadar kitabı seven Me'mun, belli bir kültür birikiminden sonra, kendisi de bazı kitaplar yazmıştır. Maalesef bugün elimizde olmayan veya nerede oldukları bilinmeyen bu kitapları Fihrist sahibi İbnü'n-Nedim (385/995) haber vermektedir. Bütün iç karışıklıklara ve Rumlarla mücadelelerine rağmen, Me'mun yine

56. İslam alemindeki tercüme faaliyetlerinin geniş bir tarihi için bkz. Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, III. 453-479 (Doç. Dr. Ramazan Şeşen tarafından yazılmış), Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken, İslam Medeniyetinde Tercüme ve Tesirler, İst. 1948, s. 64-102; Ahmed Emin, Duha'l-İslam, II. 61-62; Corci Zeydan, III. 286-335. (Bilhassa bu eserde, Abbasi döneminde yapılan tercüme ve kitaplar hakkında teferruatlı bilgi bulunabilir).
57. Mesela Fihrist'te Sehl b. Harun isimli kişi «Sahibü Beyti'l-Hikme» diye geçmektedir (Fihrist, s. 182, 243).
58. Yine İbnü'n-Nedim, Me'mun'un İbn Ebi'l-Hâris isimindeki bir cildcisinden bahseder (s. 14).
59. Corci Zeydan, III. 285.
60. Çünkü onun kütüphanesi oldukça genişti (bkz. Fihrist, s. 33). Burada hem dinî, hem de gayr-ı dinî bir çok kitab vardır. Me'mun kütüphanelerdeki bir çok kitabın istinsahını yaptırır, hatta siparişle yeni yeni eserler bile yazdırırdı (İbn Kesir, X. 261).
61. Muhammed Hudari Bek, s. 186.

de zaman bularak, mezkur müellifin beyanına göre, siyasî görevinin bir nevi ürünü olan şu eserleri yazmıştır: Kitabı Cevabı Meliki'l-Burğur (Bu bir nevi mektuptur. Burğur kiralının İslam ve tevhid konularında sorduğu soruya cevap vermek için yazmıştır.) Risale fi'l-Hucec, Menâkibu'l-Hulefâ Ba'den'n-Nebiy (s), Risale fi A'lâmi'n-Nübüvve (62).

Me'mun fıkıh (62a), tıp, edebiyat, feraiz, kelim, ğaribü'l-hadis gibi limilerin yanısıra astronomi ile de uğraşmış, hatta kendisine nisbet edilen ve adına «ez-Zici'l-Me'munî» denilen bir zic de (Yıldızların hareket ve konumlarını belirlemek üzere yapılan astronomik gözlemlerle, bunlara dayanan hesapları ihtiva eden çizelgelere (eserlere), orta çağ İslam âleminde zic denilirdi) yazmıştır (63). Ayrıca Cebel-i Dimaşk'da bir rasathane de kürdürmüştür (64).

Me'mun döneminde her dalda ilim adamı yetişmiştir. İlim dalları gelişmiş, kültür ilerlemiştir. Faydalı yeni yeni keşifler de yapılmıştır. Haliyle bizzat devletin başında olan Halife bu kadar ilim ve kültür aşığı olunca, insan unsurunu ve emeğini de bu yola sarfetmesi tabiidir. Me'mun ilmi bu kadar korurken, ilim adamlarına da çok değer vermiştir. (Mihne hadissesi dışında kalanlara). Bunu, daha önce bahsettiğimiz Me'mun'un tertiplelediği ilim meclislerinden ve kaynaklardaki konu ile ilgili malumatlardan anlayabiliriz. Meselâ alim, zeki bir muhaddis olan Muhammed b. Cafer (203/818) vefat edince, Me'mun bizzat kendisi namazını kaldırarak kalmamış, lahdine de inerek eliyle toprağa koymuş ve onu kendisinden kopan bir parça gibi değerlendirmiştir (65).

Yine onun alime ne kadar hürmetkar davrandığını, meşhur dil ve tefsir bilgini el-Ferrâ (207/818)'ya karşı davranışlarında görmek mümkündür. Me'mun bu alime çok hürmet gösterir ve

62. Fihrist, s. 168. Burada İbnü'n-Nedim, Me'mun'un şöhretinden dolayı üzerinde durmak ihtiyacını hissetmediğini belirtmesi, onun daha o devirde bile ne kadar şöhrete sahip olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.

62a. Mesela Me'mun bir kâdînin verdiği hükmü bir kaç kişilik hakimler komisyonunda, on noktada hatalı bulduğunu açıklar, bunları tek tek sayarak komisyon üyelerini hayrette bırakır. Fıkıha da bu kadar hakimdi (Ya'kubî, II. 468-9).

63. İbn Kesir, X. 275.

64. Zehebî, X. 272-3.

65. Zehebî, Siyer, X. 105; Tarihu Bağdad, II. 115.

saygı duyardı. Çünkü Ferrâ nahivcilerin ve luğatcilerin hatta Kurrâ'nın şeyhi sayılırdı. Bundan dolayı Me'mun ona nahiv konusunda bir kitabı bile yazmasını emretmiş, Ferrâ bu kitabı yazdıktan sonra da, diğer ilim erbabına bunu istinsah etmelerini temin etmiştir (66). Me'mun'un Ferrâ'ya bu kadar değer vermesinin ve güvenmesinin bir işareti de çocuklarının eğitimi için onu görevlendirmesidir (67).

Me'mun genelde bütün alimlere saygı duyar, onların derdini dinler, maddi yardımları ile de desteklerdi (68). Bütün bu sebeplerden dolayıdır ki, Me'mun döneminde ilim, Abbasi devletinin hüküm sürdüğü asırlar içinde en büyük zirveye ulaşmıştı. Me'mundan da bu kadar ilgi gören ilim, diğer halifeler zamanında da aynı ilgiyi görseydi, İslam kültürü ve medeniyeti daha da ileri giderdi (69).

Me'mun'un ilim adamına bu kadar hürmet ve saygısını okuyan herkes, mihne hadisesindeki Me'mun'un sanki aynı kişi değil de, bir başkası imiş gibi düşünmesi pek uzak bir ihtimal değildir. Çünkü orada yapılan hareketlerle, Me'mun'un anlatılan şu karakteri arasında çok fark vardır. Mihne ve mihnede sıkıntı çektiği alimlere karşı Me'mun acımasız ve hiç de hoş görülmesi olmayan tutumunu, onun bilim adamına karşı tutumundaki bütün faziletlerini hemen hemen unutturmuş, zihinlerde, Me'mun Mu'tezile mensuplarının haricindekilerin can düşmanı olarak kalmasına sebep olmuştur. Onun fikir hürriyetine bu kadar değer verdiği, hatta yabancı kültür ürünü o kadar eseri Arapça'ya tercüme etmekte bir sakınca görmediği halde, kendi kültürünün iki asırlık muhteviyatını taşıyan hadiscilere bu kadar sert davranmasının sebebi ne olabilirdi? Acaba Me'mun 212/827 tarihinden önce, hadiscilere veya bütün alimlere karşı daha mı hoşgörülü ve fikirlere daha mı saygılı idi de, sonradan çevresini saran Mu'tezile imamlarının

66. İbn Kesir, X. 261.

67. Zehebî, Siyer, X. 119; Tarihu Bağdad, XIV. 150. Ferrâ Me'mun'un çocuklarına ders verdikten sonra, her ayağa kalkmasında, bu öğrenciler, ayakbaılarını önüne koymak için birbiriyle yarışarlardı. Bir gün bu durum Me'mun'a açılınca, o şöyle demiştir: «Kişi sultanına, babasına ve öğretmenine karşı tevâzu da kusur etmemeli, asla bunlara karşı kibirlenmemelidir.»

68. Zehebî, Siyer, X. 190; (Meselâ burada, el-Mühellebî'nin (216/831) 60 bin dinar borcu olduğunu duyan Me'mun'un söz konusu alime 100 bin dinar vererek bu sıkıntıdan kurtardığı anlatılmaktadır).

69. Muhammed Hudari Bek, s. 206.

etkisinde kalarak mihne hadisesini uyguladı. Yoksa, daha önceden bu fikri içinde sakladığı halde, ülkedeki hakimiyeti tam olarak eline aldıktan sonra mı açığa çıkardı? Halku'l-Kur'an fikrini desteklemek için mi o kadar felsefe ve mantık kitaplarını tercüme ettirdi? (70). Yukarıda bir kaç defa da dile getirdiğimiz gibi, hem zeki, hem akıllı hemde siyasi sahada oldukça mahir olduğu halde, niçin vicdanlara hükmetmeye kalkışmıştır? Üstelik halku'l-Kur'an fikriyle nereye varacaktı, neyi kazanacak, hangi meseleyi çözecekti? Acaba Me'mun bu meseleyi halka -tabii alimler başta olmak üzere- kabul ettirdiği zâman, dine veya dünyaya hangi pratik faydasının olduğunu düşünüyordu? Savunduğu fikrin herkes tarafından kabulünün zamanla mümkün olabileceğini neden aklına getirmediyse veya getirmek istemedi? Zira bilindiği gibi, bir fikri kabul ettirmek için zorlamaya başvurmanın, muhaliflerin daha da bilinmesine sebep olduğunu, bir çok tarihi hadise göstermektedir. Acaba Me'mun bunu bilemeyecek kadar mı firsatsız idi?

Bütün bu ve buna benzer sorular, ister istemez insan zihnini meşgul etmektedir. Hele yukarıda verdiğimiz bilgilerden sonra iş daha da sarpa sarmaktadır. Biz Me'mun'un hadiscilere karşı olan tavrının sebeplerine, daha doğrusu yukarıdaki soruların cevabına geçmeden önce, onun hadis ve hadiscilerle olan münasebetlerine değinmeyi gerekli görüyoruz. Acaba Me'mun'un hadis kültürü ne derece idi? Hadise cephe almak için mi mihneye başvurdu? Yoksa bu ilmi bilmediği için mi cephe aldı? Sanırım bu konuları aydınlatırsak, meselenin halli daha kolaylaşacaktır.

c— Me'mun'un Hadis ve Hadiscilerle Olan Münasebeti :

Hadislerin tasnif devri, hicri II. ve III. asırlardır. Bu devir aşağı yukarı Me'mun'un hilafet dönemi ile başlar. Bu gün elimizde olan hadis külliyyatının büyük çoğunluğu Me'mun'dan kısa süre sonra aynı yüzyıl içinde yazılmıştır. Bu eserlerdeki hadislerin hemen hemen çoğunun son ravileri bu devirde yetişmiştir. Tabakat kitaplarına baktığımızda, Me'mun döneminde pek çok hadis imamının yaşadığını görebiliriz. Hatta İbn Ebi Şeybe (235/849) ve Abdurrazzak (211/827) gibi muhaddislerin eserleri aynı dönemin ürünleridir.

Öbür taraftan hadis için yapılan yolculuklar bu devirdé de devam etmiş, hadis imla meclisleri, onbinlerle ifade edilen sayılarda hadis yazmak isteyenlerle dolmuştur. Bu meclislere bakarak hadis ilminin Me'mun döneminde gördüğü rağbeti sosyal ve kültürel hayattaki değerini anlayabiliriz. Mesela meşhur hadis imamlarından Yezid b. Harun'un (206/821) bir meclisinde yetmiş bin kişinin aynı anda hadis imla ettiği nakledilir (71). Yine Muhammed b. İsmail'in (230/844) Bağdat'taki hadis meclisinde müstemlilik görevini üstlenen, Ebu Ali Salih b. Muhammed el-Bağdadî, söz konusu mecliste yirmi bin kişinin hadis yazdığını anlatır (72). Bazen bu meclistekilerin sayısı daha da arttığı (73), bir müstemlinin kafi gelmemesi üzerine, müstemli sayısının dörde kadar çıkarıldığı bize gelen rivayetler arasındadır (x).

Bu kadar büyük sayıdaki insan topluluğunun bir hadis şeyhinden hadis duymak için, nelere katlandığı dikkat çekicidir (74). Bu insanların elbette ilk gayesi İslam'a hizmet etmek ve Hz. Peygamber'in yüce emirlerine imtisal etmek, müjdesine nail olmaktır (75).

Fakat bunların yanısıra bir de bazı sosyal gerçekler söz konusudur. Zira belli meslekler belli zamanlarda ama maddî, ama manevî bazı amillerle toplum içinde sayılan bir meslek halini almışlardır. Bu zamanımız için de geçerlidir. Daha üç beş sene önce, tıp fakülteleri, mesleklerinin getirdiği bol ücret sebebiyle üniversite imtihanına giren adayların en çok girmek istedikleri fakülteler iken, bu gün bu rağbetin yerini, bilgisayar mühendislikleri almıştır. İşte Me'mun döneminde de hadis ilminin çeşitli sebeplerle oldukça itibarlı bir ilim dalı olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Me'mun da bu kadar revaçta olan hadis ilmiyle, daha küçüklüğünden itibaren meşgul olmaya başlamış ve Hüseyin (D. 104/722), Ubeyd b. Avvâm, Yusuf b. Atıyye İbn Muâviye ed-Dârîr

71. Tarihu Bağdat, XIV. 346.

72. Sem'ânî, Edebu'l-İmlâ ve'l-İstimlâ, s. 17.

73. Tarihu Bağdat, XII. 248; Zehebi, Tezkiratü'l-Huffâz, I. 359; Burada bir mecliste 120 bin kişinin toplandığı anlatılmaktadır.

74. Sem'ânî'nin Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ isimli eseri incelendiğinde bu hakikat apaçık görülecektir.

75. İbn Mace, Mukaddime, 18.

(194 / 810) gibi bir gurup hadis şeyhinden hadis dinlemiştir (76). Bunun yanısıra babasından, Haşim b. Bişr. Abbâd, b. el-Avvâm (180/796), İsmail b. Uleyye (193/808) ve Haccâc b. Muhammed el-A'ver'den (206/821) de hadis rivayet etmiştir (77). Me'mun'un küçük yaşlardan beri hadise karşı istek ve rağbeti olduğunu şu hadiseden çıkarmak mümkündür: Harun er-Reşid hac dönüşünde Kufe'ye uğrar ve bütün hadiscilerin huzuruna gelmesini ister. Bu çağrıya Abdullah b. İdris (192/808) ve İsa b. Yusuf'dan (187-8/804) başka bütün hadisciler icabet ederler. Bunun üzerine Harun er-Reşid bu iki hadisciye oğulları Emin ile Me'mun'u gönderir. İbn İbris bu iki kardeşe yüz tane hadis rivayet ettikten sonra, Me'mun «Amca! Bu hadisleri ezberimden tekrar etmem için bana izin verir-misin?» diye izin ister. Şeyh izin vermesi üzerine Me'mun duyduğu hadisleri ezberinden tekrar eder. İbn İdris Me'mun'un küçük yaşına rağmen, bu kadar ezber kabiliyeti karşısında şaşırır (78).

Me'mun öğrendiği ve çeşitli şeyhlerden işittiği hadisleri, hadis rivayet metodunun gereğine tabi olarak, bir başkasına aktarmıştır. Ondaki hadis işitenler şunlardır: Ebu'l-Hüzeyl İshak b. Bişr (Me'mun'dan daha yaşlı idi), baş kadısı Yahya b. Eksem, oğlu Fazl b. Me'mun, Muammer b. Şebîb, İmam Ebu Yusuf el-Kâdî (183/799), Cafer b. Osman et-Tayâlisî, Ahmed b. Haris eş-Şîi, Amr b. Mes'ade (216/831), Abdullah b. Tahir b. El-Huseyn (210/825) (Me'mun'un emirlerindendi); Muhammed b. İbrahim es-Sülemî (194/810) Di'bil b. Ali el-Huzâi eş-Şâir. (246/860) (79).

76. Zehebî ,Siyer, X, 273.

(x) Kanatimizve bu sayılar kesret ifade etmektedir.

77. İbn Kesir, X, 274-5; Tarihu'l-Hulefâ, s. 306.

78. Zehebî Siyer, X, 276; Tarihu'l-Hulefâ, s. 327. Bu şeyhe 10 bin dirhem verilmesini teklif eden, Me'mun'a Şeyh «Hz. Peygamber'in hadislerinden para alamam» diyerek, onun teklifini geri çevirmiştir.

79. İbn Kesir, X, 274-5; Zehebî, Siyer, X, 273; Tarihu'l-Hulefâ, s. 306; en-Nücumü'z-Zahire, II, 191.

Halifeler arasında nadir görülen hadis rivayet merakı (80), Me'mun'da, içinde bulunduğu ve hadisin en revaçta bir ilim olduğu dönemin de tesiriyle adeta tutku halini almıştı. Nitekim Sem-âni şöyle bir rivayeti nakleder: «Me'mun Abbâsî halifeleri içinde hadies çok önem veren, hadis konusunda çok müzakerede bulunan ve hadis rivayetine çok istekli olanların en büyüğü idi. Üstelik o kendisiyle ünsiyeti olanlara, bir çok hadis de rivayet etmiştir. O herkese açık mecliste (meclis-i âmda) hadis imlasını çok severdi. B umecliste herkes hazır olur ve söz konusu mecliste müzakereler yapar, kendisini savunurdu.» Daha sonra Yahya b. Eksem el-Kâdî'den şunları nakleder: «Bir gün Me'mun bana «Ey Yahya! Ben hadis rivayet etmek istiyorum, ne dersin?» dedi. Ben de «Emiru'l-Mü'mininden bu işe daha layık kimdir?» dedim. O «Benim için «el-Halebe'ye» bir minber (kürsü) koyunuz emrini verdi. Biz de istediği minberi koyduk. O da üstüne çıktı ve oradan hadis rivayet etti» Yahya bu mecliste Me'mun'un otuz kadar hadis rivayet ettiğini, daha sonra da inerek, kendisine «Yahya, meclisimizi nasıl buldun?» diye sorduğunu anlatır. Bu soruya cevaben Yahya b. Eksem «Meclislerin en güzeli, ey Mü'minlerin Emiri!» Zira alimler ve avam söylediklerini çok iyi anladılar» dediğini, bunun üzerine de Me'mun «Ey Yahya, hayatına yemin olsun ki, sizde bir halâvet (tat) bulamadım. Ancak gerçek meclis eski elbise-lilerin ve divit ehlinin, yani hadis ehlinin meclisleridir» diyerek, hadis rivayetine olan ilgi ve sevgisini dile getirir (81).

Me'mun'da hadis sevgisi sonradan yerleşmiş de değildi. Çünkü onda bu sevgi daha Merv'de iken vardı ve ömrünün sonuna kadar da devam etmişti. Zira kaynaklardaki bilgiler bunu göstermektedir. Şu iki hadise bunu açıkca belgelemektedir: Nadr b. Şümeyyil anlatıyor: Ben Merv'de iken, üzerimde oldukça eski elbiseler olduğu halde, Me'mun'un huzuruna girdim. Bunu üzerine bana, «ey Nadr, bu gibi kıyafetle, halifenin huzuruna girilir mi?» diye sordu. Daha sonra Nadr, halifeye cevap vererek, tevazunun gerekliliğini dile getirdiğini, bunun üzerine halifenin de onun gönlünü aldığı, bu konuşmadan sonra da, hadis üzerinde konuş-

80. Gerçi bazı kaynaklarda halifelerden Mu'tasım'ın (218/833-247/842) (Tarihü'l-Hulefâ, s. 339), Mütevekkil'in (232/849-248/861) (aynı eser, s. 355-6), Mansur'un (136/754-158/775) (aynı eser, s. 270-1), Mehdi'nin (158/775-169/785) (aynı eser, 278-9) belli isnadlarla hadis rivayet ettiklerine tesadüf ediyoruz. Fakat bu hadislerin sayısı oldukça mahduttur. Senedleri de, bir nevi halifelerin teşekkül ettirdiği senedlerdir.

81. Sem ânî, aynı eser, s. 22; Zehabî, Siyer, X. 275-6.

tuklarından bahseder. Daha sonra sözlerine devamla, Me'mun'a rivayet edilen bir hadisteki garib bir kelimenin, Me'mun tarafından lahn olduğu tesbit edildiğın anlatan Nadr, Me'mun'un bu konudaki bilgisini anlatmaya çalışır (82).

Diğer taraftan ölümünden iki sene önce Mısır'a gidince, Ebu Harmele (243/357) Me'mun'a hitaben şöyle söyler: «Ey Mü'minlerin Emiri! Seni düşmanından koruyan, Irakayn'ı, Harameyn'i, Şam'ı, Cezireyi, kaleleri ve şehirleri sana itaat ettiren Allah'a hamd olsun. Sen Allah'ı bilensin ve Rasulullah'ın (s) amcasının oğlusun.» Fakat Me'mun bu kadar iltifattan memnun olmamış ve ona sitem ederek şöyle demiştir: «Beni bir şereften (hulleden) mahrum bıraktın.» «O nedir ey Mü'minlerin Emiri.» diye soran Ebu Harmele'ye, Me'mun şu cevabı verir: «Ben kurduğumuz şehir Asker'de oturduğum halde, bir müstemlinin gelerek, «Allah senden razı olsun, sana kim hadis rivayet etti?» diye sorunca ben hemen «haddesenâ el-Hamdan, Hammad b. Seleme...» diyerek hadis rivayet etmemdir» (83).

Görüldüğü gibi Me'mun ömrünün sonlarında bile hadis rivayet edebilmenin hasretini çekmiştir. Küçüklüğünde aldığı hadis ilmini, diğer ilimlerle beraber, hatta daha üstün tutarak, tahsiline devam etmiştir. Devrin hadis rivayet şekline aynen uyarak bir kürsüden, duyduğu hadisleri imlâ ettirerek, bu tutkusunu tatbik etmekten de çekinmemiştir (84).

Me'mun hadis tedrisindeki hassasiyeti, hadislerle amel etme, hadisleri aktif hayatta da uygulamada da göstermiştir. Gerçekte, bütün hadisler karşısındaki tutumunu tesbit etmek güçtür. Zira onun bütün hadisleri bilip bilmediğini, bilemiyoruz. Fakat bir iki hadise Me'mun'un hadislerle amel etme konusunda da hassas davrandığını göstermektedir. Şöyleki; vereceğimiz bir kaç misal-

82. Tarihu'l-Hulefâ, s. 317.

83. Sem'ânî, Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ, s. 19-20. Sem'ânî, Me'mun söylediği bu tarıkın, yani senedin fahiş ğalat olduğunu ve Me'mun Hammadlarla görüşmediğini söylemektedir. Fakat Me'mun burada hadis rivayet etmeyi çok istediğini anlatmak ve belki de aklına o anda böyle bir isnad geldiği için söylemiş olabilir.

84. Me'mun'un babası Harun er-Reşid de, hemen hemen aynı duygular içinde olduğu rivayet edilmiştir (Sam'ânî, aynı eser, s. 20). Hatta o da hadis meclisleri tertiplemiştir (Ebu Zehv, s. 318).

de de görüleceği gibi, şayet kaynaklarda verilen bilgiler doğru ise, o önemsiz gibi görülen konularda bile, kendisine nakledilen hadisin hükmüne boyun eğmekte tereddüt göstermemiştir (85).

Ali b. Ca'd'dan (230/845) nakledilmiştir: «Me'mun cevher ile uğraşanları huzuruna getirmiş ve ellerindeki kıymetli cevherler hakkında bilgi almış, onlar hakkında münazarada bulunmuştu. Konuşma esnasında bir aralık, herhangi bir ihtiyacı için dışarı çıkacağı zaman, Me'mun ayağa kalkınca, Ali b. Ca'd'dan başka o mecliste bulunanların hepsi ayağa kalkmışlardı. Onun kalkmadığını gören Me'mun, ona biraz kızmış gibi şöyle bir bakmıştı. Daha sonra meclis dağılıp, ikisi yalnız kaldıklarında Me'mun, Ali'ye «Ey Şeyh, sen niçin kalkmadın?» diye sormuş, büyük alim Ali b. Ca'd ise «Senin için ayağa kalkmamamın sebebi, Hz. Peygamber den bize ulaşan bir hadisin (ifade ettiği mana sebebiyle), sizin şanınızı yüceltmek için (iclal için)» diye cevap verir. Me'mun merakla o hadisin hangisi olduğunu sorunca da, Ali b. Ca'd şu hadisi rivayet eder: «Her kim, kişilerin huzurunda kendisi oturduğu halde ayakta durmalarından veya ayağa kalkmalarından hoşlanırsa (severse), cehennemdeki yerine hazırlansın». (86). Bu cevaptan sonra başını eğen, Me'mun, öylece biraz düşünür ve sonra başını kaldırarak, adamlarına «bu adamdan başkasından cevher alınmaz» der. Cevher tüccarı olan meşhur hadis imamı Ali b. Ca'd'dan, Me'mun'un adamları 30 bin dinar tutarında cevher satın alırlar (87).

Me'mun'un hadislerin emrine uyma konusundaki hassasiyetini gösteren ikinci misalimiz de şudur: Bir akşam yemeğinden sonra, kaldırılan sofranın altına dökülen ekmeğin parçalarını toplayarak ağzına atan bir hadis şeyhine, bunu yapmasının sebebinin, karnının doymaması mı olduğunu soran Me'mun, mezkur

85. Me'mun Hz. Peygamber'e karşı da büyük saygı ve hürmet gösterdiğini, Şam'a girdiğinde ispatlamıştır. O Şam'a girdiğinde «Rasulullah'ın size yazdığı mektubu getirin» diye emir vermiş; bu emir üzerine söz konusu mektup derhal getirilmiş ve kendisine gösterilmiştir. Me'mun, mektubun üzerindeki mührün üzerine örtülen, örtünün hangi şeydan yapılmış olduğunu anlamak istediğini söyleyince, kendisine, bunu anlamak için düğümüz çözmesinin yeterli olduğu söylenmiş. Bunun üzerine Me'mun şöyle demiştir: Hz. Peygamber'in bu düğümü kendi eliyle bağladığında şüphem yok. O'nun bağladığı bir düğümü ben çözemem.» Daha sonrada mektubu alır ve yüzüne sürer. (Taberî, VIII, 652).

86. Buharî, Edebü'l-Müfred s. 339; Ahmed. IV, 93 100; Ebu Davud, 35/edeb, 165; Tirmizî, 44/ edeb, 12 (Tirmizî deki hadisin manası aynı, fakat lafızlar farklıdır.)

şeyhin Hz. Peygamber'den rivayet ettiği «Kim sofranın altına dökülen şeyleri (ekmek ufaklarını) yerse fakirlikten emin olur» hadisini (88) duyunca, cömertliğini fazlasıyla göstererek, ona bin dinar vermek suretiyle mükafatlandırır (89). Buradada da görüldüğü gibi bir anda kendisine garib gelen bu şeyhin hareketinin, bir hadisin mükafatına dayandığını anlayınca, sanki mezkur hadisin manasını o anda verdiği bin dinar ile gerçekleştirebilir.

Me'mun'un bizzat kendisi tarafından bilinen bir hadisin emrine uymayanları da ikaz ettiğini kaynaklar açıklamaktadır: Huzurunda maiyyeti varken aksıran halifeye oradakiler teşmitte bulunmayınca, onlara teşmitte bulunmamalarının sebebini sorar. Onlar da bir devlet başkanının yanında bu tür şeylerin adet olmadığını, teşrifat kaidelerine aykırı olduğunu düşünerek, böyle bir şey yaptıklarında Halifeye saygısızlık olur endişesiyle teşmitte bulunmadıklarına işaretle, Halifeyi ta'zîm (iclal) etmek niyetiyle böyle davrandıklarını açıklarlar. Me'mun onların bu düşüncelerine kızarak kesin bir tavırla «ben duadan kendisini tenzih eden, duaya karşı büyüklenen kiralardan değilim» der (90).